

УДК: 94(477.7):726:27-523.4:348 «1855/1881»

DOI: 10.26661/zhv-2019-1-53-06

Законодавча регламентація православного храмового будівництва на Півдні України за царювання Олександра II

О. С. Коваль

*Бердянський державний педагогічний університет
bdrpmv@ukr.net*

Ключові слова: православна церква, законодавство, храмове будівництво, Південна Україна, Російська імперія

Стаття присвячена вивченню законодавчої регламентації православного храмового будівництва в південноукраїнському регіоні за часів Олександра II. Перебування Південної України у складі абсолютистської централізованої Російської імперії зумовлювало велику залежність всіх аспектів її церковного життя, включно із храмовим будівництвом, від офіційного Петербурга. Період правління Олександра II знаменувався змінами в процедурах отримання дозволів на храмове будівництво, що мали трендом передачу частини повноважень від Синоду єпархіальним архієреям, з паралельним збереженням лінії на докладну регламентацію і суворий контроль за дотриманням всіх вимог як до бюрократичної процедури, так і до архітектури.

Legislative regulation of the Orthodox Churches building in the South of Ukraine during the reign of Alexander II

O. Koval

Berdiansk State Pedagogical University

Key words: Orthodox Church, legislation, church building, Southern Ukraine, Russian Empire

The article is devoted to the study of the legal regulation of the Orthodox Church building in the Southern Ukrainian region during the era of Russian Emperor Alexander II (1855-1881). Belonging of the Southern Ukraine to the absolutist centralized Russian Empire predetermined the great dependence of all aspects of its ecclesiastical life, including Church construction, from the official St. Petersburg. Therefore, to understand the processes that took place in the region during the imperial period, it is extremely important to study their legislative regulation. Already at the dawn of his reign, Alexander II made symbolic steps regarding the construction of Churches on the Crimean peninsula, which fixed in the public opinion the myths, which are still actively used by the followers of the «Russian world». The period of Alexander II's rule was marked by changes in the procedures for obtaining permission for Church construction, which had the trend of transferring part of the authority from the Synod to the diocesan bishops, with the parallel preservation of the line for detailed regulation and strict control over all requirements for the bureaucratic procedure and architecture. Changes in the Church network of Southern Ukraine in the second half of the Alexander's era were significantly influenced by, on the one hand, the specifics of the implementation of the law of 1869, which was aimed at reducing the number of parishes, and, on the other hand, the growth of the population and the network of settlements in the region in conditions of modernization.

Перебування Південної України у складі абсолютистської централізованої Російської імперії зумовлювало велику залежність всіх аспектів її церковного життя, включно із храмовим будівництвом, від офіційного Петербурга. Тому для розуміння тих процесів, що мали місце в регіоні

в імперський період, надзвичайно важливо вивчити їхнє законодавче регулювання. Метою цієї розвідки саме і є висвітлення законодавчої регламентації православного храмового будівництва в південноукраїнському регіоні за часів Олександра II.

Питання законодавчого регулювання церковного життя і безпосередньо церковного будівництва на Півдні України в імперський період в історіографії вже підіймалось [1-17], але при цьому саме регламентація зведення релігійних споруд періоду олександрійських «Великих реформ» поки не ставала предметом спеціального дослідження.

Вже на зорі свого правління Олександр II зробив два символічні кроки щодо храмового будівництва на Кримському півострові, які закріплювали в суспільній свідомості міфологеми, які досі активно використовуються адептами «руського міра».

Перший крок був пов'язаний із вкарбовуванням іміджу Севастополя як міста «російської слави» всупереч безславному програву Російської імперії у Кримській війні. Для цього у Криму, і безпосередньо на руїнах міста почали облаштовуватись помпезні меморіали. Поміж іншими, 3 вересня 1856 р. Олександр II підписав указ про облаштування цвинтаря на Північній стороні Севастополя із спорудженням там Миколаївського храму. Приводом для указу стало зібрання кількох полками, які під час війни перебували в складі Кримської армії, невеличкої суми на упорядкування цвинтаря, аби вшанувати пам'ять своїх загиблих однополчан. Це наштовхнуло Військового міністра на думку організувати збір коштів у всіх військах Російської імперії, «в готовності яких не можна сумніватись», аби на ці кошти звести надгробні пам'ятники і каплицю або ж церкву в межах цвинтарної огорожі. Імператор не тільки погодився з цією ініціативою, але і сам вніс пожертву в розмірі 5 тисяч рублів [18, с.820].

Іншим кроком в напрямку сакралізації російської присутності в Криму, який мав демонструвати «спокоєвність» прав Росії на півострові, який розглядався як її «духовне джерело», було підписання Олександром II указу від 10 лютого 1858 р. про дозвіл на будівництво Володимирського собору «на розвалинах стародавнього Херсонесу в Криму, в тому місці, де за переказом Рівноапостольний Князь Володимир прийняв Святе хрещення». Знаково, що цей же указ мав прислужитись і просуванню образу Севастополя як міста слави російських моряків: біля Володимирського собору у Херсонесі мав будуватись інвалідний будинок для поранених і престарілих морських чинів. На обидві споруди виділялись державні кошти, але, крім того, оголошувалось загальнодержавне збирання приватних пожертв [19, с.128]. Останній крок мав на меті не тільки заощадження казенних грошей, але і перетворен-

ня зведення собору та інвалідного будинку на загальнонародну справу, що, безумовно, ефективно прислужилось вкарбовуванню в суспільній свідомості зазначених вище імперських міфологем.

Ідея будівництва собору в пам'ять про ніби-то хрещення князя Володимира в Корсуні виникла вже давно. Її висловив ще Олександр I [20, с.108], а Микола I 11 квітня 1845 р. створив Комітет для будівництва храму святого Володимира в Севастополі. Але 28 серпня 1859 р. Олександр II цей Комітет ліквідував, сформувавши новий. Була внесена зміна і до плану зведення інвалідного будинку: тепер він, з домовою церквою при ньому, повинен був будуватись не при соборі в Херсонесі, але в центрі Севастополя, «над могилами наших адміралів» [21, с.817-818].

Доволі розлоге обґрунтування сакральності Херсонесу для Росії було сформульоване в іменному указі від 31 січня 1863 р. про відкриття по військовому відомству збирання пожертв на будівництво Володимирського собору у Херсонесі. Причому тут, цілком у дусі імперської традиції, ототожнювались «Росія» і «Русь». «Тут почалось перетворення Русі-язичниці на Русь-Православну; звідси благочестивий князь виніс хрест Христов, осяяв ним свою корону, і Царство Російське під цим благодатним і переможним знаменом зростало і кріпло». Далі ж зазначалось, що «тут перший просвітник Росії, Св. Апостол Андрій Первозваний, обходячи береги Чорного моря, щоб йти поставити хрест на горах Київських, пристав до Херсонесу» [20, с.107-108].

В закріплення тих же зазначених вище міфологем, після Кримської війни на півострові була збудована і ціла низка інших православних храмів. Розпочався новий етап «охристиянення» Криму.

Разом із тим, Олександр II зробив крок у напрямку децентралізації процедури надання дозволів на храмове будівництво. 5 червня 1858 р. він затвердив ухвалу Синоду, яка скасовувала порядок, зафіксований статтею 45 «Статуту духовних консисторій» [19, с.711-712]. Згідно з цим порядком, при надходженні клопотань про влаштування нових парафіяльних церков, єпархіальне керівництво було зобов'язане зібрати за посередництвом підлеглих і поліції наступні дані: а) чи пристойне і зручне місце обране для зведення храму; б) з чиїх парафіян буде сформована парафія нового храму і з яких причин їм незручно залишатись при старих парафіях; в) чи достатньою буде чисельність нової парафії; г) яка кількість парафіян залишиться при старих церквах; д) чи буде забезпечене (і як саме) утримання нового

причту. Після зібрання таких відомостей єпархіальне керівництво повинно було сконтактувати з керівництвом світським для з'ясування, чи немає перешкод для будівництва на визначеному місці. При відсутності таких перешкод єпархіальне керівництво повинно було звертатись із своїм висновком за дозволом до Синоду, подаючи останньому план і фасад, які повинні бути розглянуті місцевою Будівельною комісією. Причому щодо зведення храмів населених пунктах удільного відомства, відомства державного майна та таких, що перебували у казенному управлінні справа могла починатись тільки після визначення відповідними керівними органами чи особами джерел фінансування будівництва і утримання причту. Єдиним винятком із вищевикладеної процедури, який передбачався статтею 45 «Статуту духовних консисторій», були Закавказькі і Сибірські єпархії. Там єпархіальне керівництво могло давати дозвіл на будівництво самостійно, без передачі справи на розгляд Синоду, і тільки наприкінці кожного року повідомляючи останньому дані про чисельність, назви, місця розташування новозведених храмів, а також про їхні причти і парафії [22, с.227-228]. Тепер же, у 1858 р., порядок, який «Статутом духовних консисторій» передбачався тільки для Закавказьких і Сибірських єпархій, був поширений на всю територію Російської імперії. Ініціатором цього став Міністр державного майна, який звернувся до очільника Синоду з проханням сприяння влаштуванню нових храмів в казенних поселеннях «для надання селянам більшої зручності у виконанні релігійних обрядів». При розгляді цього подання Синод визнав, що порядок, передбачений статтею 45 «Статуту духовних консисторій», «ускладнює, як виявляється з досвіду, швидкий рух діловодства про будівництво сільських церков». Тож тепер право прийняття рішення Синод передавав на місця, єпархіальним архієреям. Щоправда, на відміну від передбаченого статтею 45 звітуванню Синоду тільки наприкінці року, тепер єпархіальні очільники мали доповідати Синоду по кожному своєму рішенні – для призначення класу церкви і порядку утримання її причту [19, с.712].

1 липня 1863 р. Олександр II затвердив думку Державної Ради «Про розмір погостів при міських церквах», якою вносились доповнення до «Статуту будівельного» видання 1857 р. Там, зокрема, зазначалось, що при будівництві церков у містах відстань від храму до сусідньої межі повинна бути не меншою за 10 сажнів. Стосовно ж вже існуючих міських храмів, які мали тісні погости, там заборонялось зводити або залишати

мирські будівлі ближче ніж за 5 сажнів від храму [20, с.741-742].

Затвердженим імператором 8 травня 1864 р. положенням Комітету Міністрів «зведення і прикрашання» храмів було названо серед головних функцій православних церковних братств [23, с.409].

29 липня 1865 р. було переглянуто вимоги статті 49 «Статуту духовних консисторій» і статті 211 «Статуту будівельного» видання 1857 р., яка стосувалась правил надання дозволу на влаштування домових церков. За доповіддю обер-прокурора Синоду Олександр II звелів передати прийняття відповідних рішень єпархіальним архієреям, без необхідності звертатись до Синоду. Цей порядок відтепер не поширювався тільки на Петербург і Москву [24, с.830].

Того ж дня за доповіддю обер-прокурора Синоду імператор вніс зміни у низку інших статей «Статуту духовних консисторій» і «Статуту будівельного». Була продовжена лінія на передачу права вирішення питань, пов'язаних із храмовим будівництвом, від Синоду єпархіальним архієреям. Відтепер саме останні могли давати дозвіл на будівництво, розширення та перебудову соборних, парафіяльних і кладовищеньських храмів у містах, а також монастирських храмових споруд. Таке спрощення процедури не поширювалось лише на столичні церкви, стародавні (збудовані до початку XVIII ст.) або ж видатні за своєю архітектурою чи історією храми, а також на випадки, коли на відповідні будівельні роботи чи на утримання причтів кошти просились у Синоду. При цьому контроль за планами і фасадами, за якими мали вестись будівельні роботи, не знімався: навіть стосовно храмів, рішення по яких відтепер мали приймати єпархіальні архієреї, духовні консисторії були повинні передавати проекту документацію місцевим Будівельним відділенням при губернських правліннях, а останні, якщо не мали достатньо повноважень для затвердження, повинні були передавати ці проекти до Міністерства [24, с.830-831].

Того ж дня, 29 липня 1865 р. Олександр II у тому ж порядку вніс зміни до тих же Статутів і щодо каплиць. Цього разу від Синоду до єпархіальних архієреїв перейшло право приймати рішень щодо зведення каплиць у містах (за виключенням Петербурга і Москви) і селищах, а також щодо знищення чи залишення тих каплиць, які були збудовані чи перебудовані без дозволу [24, с.831].

23 листопада 1865 р. імператор підписав низку указів, які надавали єпархіальному керівництву більше фінансових повноважень.

Зокрема, Олександр II надав єпархіальним архієреям право самостійно затверджувати контракти на церковне будівництво за рахунок казни, якщо їхня сума не перевищувала 10 тисяч рублів. У випадках перевищення цієї суми затвердження контрактів залишалось в компетенції Синоду [25, с.182].

Тоді як раніше єпархіальні архієреї мали право в разі не державного фінансування здійснювати без створення спеціальних будівельних комісій будівництво і ремонт церковних, монастирських і архієрейських будинків на суму не більше 1,5 тисячі рублів, тепер відповідна сума збільшувалась до 5 тисяч рублів [25, с.182-183].

При цьому церковним причтам і старостам було дозволено проводити без узгодження з єпархіальним керівництвом дрібний ремонт міських і сільських храмів не за казенний кошт, коли кошторис не перевищував 50 карбованців. Достатньо було повідомити благочинного. Виключення становили випадки, коли ремонту підлягав вівтар [25, с.182].

21 січня 1869 р. імператором було затверджено положення Комітету Міністрів, яким заборонялось влаштування пивних і портерних лавок на відстані ближчій ніж 20 сажнів від церков, монастирів і каплиць [26, с.84].

У травні того ж 1869 р. Олександром II було затверджено реформу складу парафій і їх причтів, яка мала суттєво вплинути на динаміку змін у храмовій мережі в тому числі і Південної України. Маючи за мету заощадження державних коштів і покращення матеріального становища діючого духовенства, реформа передбачала скорочення чисельності парафій за рахунок обслуговування одним великим храмом одразу кількох населених пунктів (із складанням губернськими присутствіями списків приписних храмів), як скорочувалась і питома вага кліру [27, с.108-109].

В подальшому, аж до кінця правління Олександра II, суттєвих законодавчих змін у процедуру та умови храмового будівництва вже не вносилося.

Щодо розбудови храмової мережі на Півдні України часів Олександра II, то тут слід мати на увазі, що з 1859 р. вона відбувалось у рамках вже не двох, а трьох єпархій, адже тоді Херсонська і Таврійська єпархія була поділена на Херсонську і Одеську та Таврійську і Сімферопольську. Напередодні розділення Херсонська і Таврійська єпархія мала 5 монастирів, 2 скити, 6 кіновій і 624 храми [28, с.3]. За даними ж «Херсонських єпархіальних відомостей» від 1 липня 1860 р., до складу Таврійської і Сімферопольської єпархії ві-

дійшли ті, що знаходились на землях Таврійської губернії, 1 монастир, 1 скит з 6 кіновіями при ньому, 11 соборів і 121 парафіяльна церква. У складі ж Херсонської і Одеської єпархії залишились 4 монастирі, 1 скит, 12 соборів, 446 парафіяльних церков, 2 храми при монастирях, 7 – при кладовищах, 9 – при навчальних і богоугодних закладах, 1 домова церква, 15 приписних (безпарафіяльних) каплиць і молитовних будинків, а також 2 собори і 3 шпитальні церкви, що підпорядковувались не єпархіальному архієрею, а відомству головного священика армії та флотів [28, с.4-5].

Станом на кінець правління Олександра II, на кінець 1880 р. Катеринославська єпархія мала в своєму складі 1 заштатний чоловічий монастир, 1 заштатний жіночий монастир, 1 кафедральний і 9 міських соборів, 462 церкви і 15 каплиць та молитовних будинків; Таврійська єпархія – 2 штатні і 1 заштатний чоловічі монастирі, 1 заштатний жіночий монастир, 1 кафедральний і 10 міських соборів, 211 церков і 66 каплиць та молитовних будинків; Херсонська єпархія – 2 штатні чоловічі монастирі, 1 штатний жіночий монастир, 1 кафедральний і 14 міських соборів, 510 церков і 18 каплиць та молитовних будинків [29, с.2, 3, 6, 7, 10, 14-17].

Таким чином, період правління Олександра II знаменувався змінами в процедурах отримання дозволів на храмове будівництво, що мали трендом передачу частини повноважень від Синоду єпархіальним архієреям, з паралельним збереженням лінії на докладну регламентацію і суворий контроль за дотриманням всіх вимог як до бюрократичної процедури, так і до архітектури. На зміни в храмовій мережі Південної України у другій половині олександрівського правління важливий вплив справляла, з одного боку, конкретика втілення в життя закону 1869 р., який був спрямований на скорочення чисельності парафій, і, з іншого боку, зростання чисельності населення і мережі його населених пунктів в умовах модернізації. Як результат, на кінець олександрівського правління по Катеринославській єпархії чисельність монастирів становила 200% від чисельності у 1855 р. [30, с. 2, 6, 10-11], соборів – не змінилась, церков, каплиць і молитовних будинків – 122,6%. По землям Таврійської і Херсонської єпархій, які в статистиці 1855 р. [30, с. 2, 6, 10-11] ще подавались разом, на кінець 1880 р. чисельність монастирів становила 175% від чисельності у 1855 р., соборів – 123,8%, церков, каплиць і молитовних будинків – 138,6%.

Джерела та література

1. Еременко Н.Н. Регламентация центральной государственной властью взаимоотношений военного и епархиального духовенства (Южная Украина 1775-1856 гг.). Сборник научных статей молодых ученых, специалистов и аспирантов. Невинномысск: НГГИ, 2011. С. 250–255.
2. Константінова В. Особливості конфесійного життя південноукраїнського «міського простору» 1861–1904 років. Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Л.: Інститут релієзнавства – філія Львівського музею історії релігії: вид-во «Логос», 2011. Кн. 1. С. 377–384.
3. Константінова В. Специфіка релігійного життя південноукраїнських міських поселень другої половини XIX – початку XX ст.: статистичний аспект. Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 21. К., 2010. С. 240–248.
4. Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. 400 с.
5. Лиман І. Державне регулювання та практика храмового будівництва на півдні України (1800–1860 рр.). Український історичний збірник. 2005. Вип. 8. К.: Інститут історії України НАН України, 2005. С. 173–182.
6. Лиман І. Імперська влада і розвиток системи освіти на території Катеринославської єпархії (перша чверть XIX ст.). Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство). Дніпропетровськ, 2004. С. 63–68.
7. Лиман І. Мотивація дій органів влади в питанні облаштування православних релігійних споруд. Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. Вип. 10. Запоріжжя: Просвіта, 2003. С. 10–14.
8. Лиман І. Особливості процедури влаштування храмів у населених пунктах Слов'янської та Херсонської єпархії. Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 4. Дніпропетровськ: НГУ, 2007. С. 114–120.
9. Лиман І. Православна церква на півдні України (1775-1861 рр.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2005. 590 с.
10. Лиман І. Регламентация діяльності парафіяльного духовенства Південної України в 30-і роки XIX ст. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району». Нікополь, 10 – 11 жовтня 2002 року. Нікополь-Запоріжжя-Херсон: РА «Тандем-У», 2002. С. 98–105.
11. Лиман І. Регулювання взаємин адептів офіційної церкви зі старообрядцями та сектантами на півдні України (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). Література та культура Полісся. Вип. 27. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. Ніжин: НДПУ, 2004. С. 52–58.
12. Лиман І. Регулювання відмежування підцерковної землі на півдні України в останній чверті XVIII – 1-й пол. XIX ст. Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали Міжнародної конференції. Давня та нова історія України. Луганськ: СЛУ, 2002. С. 61–66.
13. Лиман І. Регулювання законодавчими документами питань задоволення релігійних потреб військових на півдні України в 1843 – 1853 рр. (на матеріалах Повного зібрання законів Російської імперії). Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. Вип. 12. Запоріжжя, 2004. С. 3–11.
14. Лиман І. Регулювання порядку формування лав чернецтва південноукраїнських монастирів (1775–1861). Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. Вип. 15. Запоріжжя, 2005. С. 12–18.
15. Лиман І. Регулювання шлюбних відносин на півдні України в перші роки існування Слов'янської та Херсонської єпархії. Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. Вип. 14. Запоріжжя: Прем'єр, 2005. С. 10–17.
16. Лиман І. Церковне будівництво на Запорозьких Вольностях. Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва. Матеріали наукових читань Д.І. Яворницького. Запоріжжя, 1993. С. 72–75.
17. Лиман І. Церковне будівництво на півдні України 1775-1800 рр. (за матеріалами Державного архіву Дніпропетровської області). Спадщина. Вип. 4. Дніпро: ЛІРА, 2018. С. 100–110.
18. ПСЗРИ. Собр. II. Т. XXXI. Отд. I. СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1857. 1110 с.
19. ПСЗРИ. Собр. II. Т. XXXIII. Отд. I. СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1860. 802 с.
20. ПСЗРИ. Собр. II. Т. XXXVIII. Отд. I. СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1866. 940 с.
21. ПСЗРИ. Собр. II. Т. XXXIV. Отд. I. СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1861. 342 с.
22. ПСЗРИ. Собр. II. Т. XVI. Отд. I. СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1842. 921+11 с.
23. ПСЗРИ. Собр. II. Т. XXXIX. Отд. I. СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1867. 973 с.
24. ПСЗРИ. Собр. II. Т. XL. Отд. I. СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1867. 991 с.
25. ПСЗРИ. Собр. II. Т. XL. Отд. II. СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1867. 415+504+46 с.
26. ПСЗРИ. Собр. II. Т. XLIV. Отд. I. СПб.: Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1873. 962 с.
27. Шугальова Інна Михайлівна. Зміни в адміністративному устрої православної церкви в Україні в другій половині XIX ст.: дис. ... канд. історичних наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2005. 230 с.
28. Состав епархии Херсонской. Херсонские епархиальные ведомости. 1860. № 1. С. 3–5.
29. Извлечение из Всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1881 г. СПб.: в Синодальной типографии, 1883. 194+125 с.
30. Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1856 год. СПб.: в Синодальной типографии, 1857. 10+109+III с.